

Я. В. Ліхолєтов

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харків, Україна*

ФОРМУВАННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1953 рр.)

E-mail: glorfindel93@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8130-5057>

Анотація. Розглянуто історію розбудови пам'яткоохоронної діяльності на території Харківщини в повоєнний період у контексті загальноукраїнської системи охорони пам'яток культурної спадщини. Проаналізовано основні архівні джерела та наукові праці, розглянуто організаційні операції становлення, напрями та форми діяльності державних органів охорони культурної спадщини, їх взаємодію з органами місцевого самоврядування сектору культури, архітектури та мистецтва. Акцентовано на правових засадах функціонування державних структур, а також стані системи охорони культурної спадщини в означений хронологічний період на загальнодержавному рівні загалом та на території Харківщини зокрема. Висвітлено ідеологічні позиції радянського режиму щодо збереження пам'яток після Другої світової війни, а також пропагандистські ідеї під час спорудження нових об'єктів, які надалі стали пам'ятками. Досліджено інформацію про перші реставраційні та відновлювальні роботи на пам'ятках культурної спадщини в цей період. Розглянуто практичну діяльність місцевих органів охорони культурної спадщини в контексті чинних нормативно-правових актів. Визначено, що протягом першого повоєнного десятиріччя Харківщина була флагманом з виявлення, обліку та збереження об'єктів культурної спадщини. Визначено, що дослідження динаміки формування пам'яткоохоронної справи в повоєнний період важливе в контексті визначення помилок і здобутків фахівців окресленого періоду, зокрема для створення єдиного дослідження з історичного пам'яткознавства, а також для подальшої послідовної реалізації новітніх заходів щодо вдосконалення українського пам'яткоохоронного законодавства.

Ключові слова: державні органи, охорона культурної спадщини, пам'ятка, реставрація, ідеологічна політика, пропаганда.

Ya. V. Likholyetov

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, Ukraine

FORMATION OF MONUMENT PROTECTION ACTIVITIES IN THE TERRITORY OF KHARKIV REGION IN THE POST-WAR PERIOD (1945–1953)

The article examines the history of the development of monument protection activities on the territory of Kharkiv region in the post-war period, in the context of the all-Ukrainian system of protection of cultural heritage monuments. The main archival sources and scientific works were analyzed, the organizational operations of formation, directions and forms of activity of state bodies for the protection of cultural heritage, as well as their interaction with local self-government bodies in the sector of culture, architecture and art were considered. Attention is focused on the legal basis of the functioning of state structures, as well as the state of the cultural heritage protection system in the specified chronological period at the national level in general, and on the territory of Kharkiv region in particular. The ideological positions of the Soviet regime regarding the preservation of monuments after the Second World War, as well as propaganda

ideas during the construction of new objects, which later became monuments, are highlighted. At that time, monumental propaganda was actively developing, as monuments that reflected historical, military and revolutionary themes were mainly discovered and taken into account. The information about the first restoration and restoration works at the monuments of cultural heritage in the post-war period was studied. The practical activity of local bodies for the protection of cultural heritage in the context of the adopted legal acts, in particular the first post-war accounting of historical and architectural monuments, is considered. It was determined that during the first post-war decade, the Kharkiv region was a leader in identifying, recording and preserving cultural heritage objects. The study of regional peculiarities of the history of monument protection becomes a valid condition for the creation of a thorough work on the history of Ukrainian monument protection in a regional context. The study of individual phenomena related to the dynamics of the formation of the monument protection case in the post-war period is important in the context of identifying the mistakes and achievements of specialists of the outlined period, as well as for the further consistent implementation of the latest measures to improve the Ukrainian monument protection legislation.

Keywords: state bodies, cultural heritage protection, monument, restoration, ideological policy, propaganda.

На сьогодні під час російсько-української війни, яка вважається найбільшим військовим конфліктом з часів Другої світової війни, коли кількість пошкоджених та зруйнованих пам'яток зростає, проблема охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини є найскладнішою в усьому масштабі завдань пам'яткоохоронної сфери.

Якісне та результативне функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування неможливе без дослідження здобутків та практичних проблем, які пов'язані з історичним досвідом попередників, а саме вивчення та аналізу історико-культурного складника, який є важливою частиною державотворчих процесів у розрізі пам'яткоохоронної діяльності України загалом та Харківщини зокрема.

Історіографія налічує зовсім незначну кількість досліджень, яка стосується формування пам'яткоохоронної справи в межах Харківського регіону. Різноманітні аспекти формування та функціонування державних органів охорони культурної спадщини на території Харківщини до цього часу не знайшли висвітлення в працях науковців та інших фахівців. Серед наукових напрацювань пам'яткоохоронної галузі однією з основних робіт є монографія правознавця В. Акуленка «Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990)» [1]. У своїй монографії автор зусібіч досліджує формування української системи охорони культурної спадщини з позиції історико-правового обґрунтування, що базується на аналізі нормативно-правових актів з питань охорони пам'яток. У його дослідженні вперше розкривається розвиток системи державних органів з охорони культурної спадщини, а також дається оцінка історичних тенденцій розвитку українського пам'яткоохоронного законодавства.

Вагомим науковим дослідженням у сфері охорони культурної спадщини стала колективна монографія «Пам'яткознавчі студії в Україні: Теорія і практика», видана Інститутом історії НАН України та Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПШК (колектив авторів: В. Горбик, Г. Денисенко, С. Кот та інші) [11]. У дослідженні звернено увагу на теоретичні та методологічні проблеми пам'яткознавства загалом, розроблено нові напрями в галузі охорони пам'яток та проаналізовано стан історико-культурної спадщини в радянський період і під час відновлення незалежності України. Однак у монографії лише фрагментарно згадується робота з окремими об'єктами культурної спадщини на території Харківщини.

Широкий спектр завдань, пов'язаних з виявленням, охороною та вивченням нерухомих пам'яток культурної спадщини, висвітлено в колективній монографії «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження». У книзі окреслено основні етапи становлення державної системи охорони пам'яток історії та культури, діяльність громадських організацій у цій сфері в другій половині минулого століття, а також наведені підсумки вивчення пам'яток культурної спадщини за часів радянської влади в Україні.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що на сьогодні відсутнє узагальнювальне дослідження, присвячене регіональним особливостям процесу розбудови системи охорони культурної спадщини, зокрема на теренах Харківщини в досліджуваний хронологічний період. Обрана дослідна тематика в історіографії відображена переважно в загальнодержавному аспекті, однак вкупі з основними джерелами дозволяє охарактеризувати формування пам'яткоохоронної діяльності на території Харківщини впродовж 1945–1953 рр.

Мета статті – дослідження історії формування пам'яткоохоронної системи на території Харківщини в контексті загальнодержавної системи охорони пам'яток у період з 1945 до 1953 р.

Основними джерелами дослідження історії формування пам'яткоохоронної справи на теренах Харківщини є архівні фонди Державного архіву Харківської області, зокрема фонд Головного управління архітектури та містобудування виконкому Харківської обласної ради народних депутатів (ф. Р-5696), в якому наявні документи про діяльність обласного відділу у справах архітектури в означений хронологічний період. Тематична інформація міститься у фонді (Ф. Р. 2) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в якому зберігаються нормативно-правові акти, які фактично та опосередковано відображають історію становлення сфери охорони культурної спадщини повоєнного періоду. Допоміжними джерелами слугують законодавчі та нормативні акти органів влади, а також різноманітні науково-методичні матеріали, які офіційно опубліковані в збірниках документів.

Загалом наявна база джерел дозволяє розкрити та зіставити окремі складники розвитку державної системи охорони культурної спадщини, а також скласти загальну картину пам'яткоохоронної діяльності в розрізі Харківського регіону.

У статті досліджено історію формування пам'яткоохоронної системи Харківщини в контексті історико-культурних процесів української держави за часів радянської влади з точки зору принципів історизму, системності, міждисциплінарності, аналізу та синтезу. У процесі підготовки використано загальнонаукові (логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний) та спеціально-історичні (порівняльно-історичний, історико-хронологічний) методи. Важливою складовою частиною методологічної бази дослідження є регіональний підхід, який являє собою найефективніший прийом з вивчення локальних історичних процесів, що інтегруються до загальнодержавної історії.

Відновлення державних структур та органів регіонального управління України (УРСР) відбувалося одразу після деокупації територій до повного звільнення країни від нацистів і завершення Другої світової війни в цілому. Тому вже з кінця 1944 р. до 1947 р. в Україні відновлено ряд державних органів, які відповідали за охорону пам'яток на центральному та обласному рівнях (Урядова комісія з охорони пам'яток культури і старовини, Управління охорони пам'яток культури і старовини при Комітеті у справах культурно-просвітніх установ, відділ охорони пам'яток при Головному Управлінні у справах архітектури) [6, с. 705]. Зокрема, на початку 1944 р. у м. Харкові вже був створений Харківський обласний відділ у справах архітектури виконкому Харківської обласної ради народних депутатів, який безпосередньо займався пам'ятками містобудування та архітектури і підпорядковувався Головному Управлінню у справах архітектури РМ УРСР [10, с. 709].

Початок поновлення державної політики сфери культури, спрямованої саме на пам'яткоохоронну діяльність, відобразився у спільній ухваленій постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. № 1976 «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території УРСР» [17]. Для здійснення та упорядкування координації роботи органів охорони культурної спадщини створювалась Урядова комісія з охорони пам'ятників культури і старовини при РМ УРСР, яка була представницьким органом, до якої увійшли представники комітетів, управлінь, академії наук тощо. Очолив Урядову комісію М. Бажан [3, арк. 2]. Відповідно до постанови схвалено і затверджено «Положення про пам'ятники культури і старовини». У положенні затверджено ряд пунктів, які окреслювали загальнодержавну діяльність у сфері охорони пам'яток, серед яких: загальні засади щодо поцінювання пам'яток;

визначення профільних органів, які відповідатимуть за історико-культурні об'єкти, їх права, обов'язки та завдання; питання реєстрації та затвердження реєстрів; кошторисні питання на утримання пам'яток. Також положенням вперше вводився їх розподіл на пам'ятки місцевого, республіканського та загальносоюзного значення. За окремими наказами РНК УРСР, особливо цінні пам'ятки могли бути оголошені навіть заповідниками [7, с. 50].

З огляду на те що на загальнодержавному рівні охороною пам'яток у перші повоєнні роки займалась Урядова комісія з охорони пам'яток культури і старовини при РМ УРСР, а також Комітет у справах культурно-просвітніх установ, серед їх адміністративно-організаційних заходів були спільні обов'язки, хоча комітет не міг замінити комісію і навпаки. Відповідно до визначених завдань, уряд ухвалює рішення про затвердження постанови від 19 квітня 1946 р. «Про структурні зміни в штатах органів охорони пам'яток історії і старовини», згідно з якою відділ охорони пам'яток при Комітеті перетворено на Управління охорони пам'яток культури і старовини. Відповідно до перетворень структурних підрозділів органів державної влади у штатах культурно-освітніх відділів виконкомів обласних рад депутатів трудящих організувались відповідні сектори з охорони пам'яток. Також до штату обласних відділів у справах архітектури вводились нові посади інспекторів з охорони архітектурних об'єктів [1, с. 176]. Нова посада з'явилась в управлінні у справах архітектури при виконкомі Харківської обласної ради.

Впродовж 1946–1947 рр. під керівництвом обласного відділу у справах архітектури проведено ряд пам'ятоохоронних заходів, спрямованих на попередній огляд об'єктів, виявлення нових пам'яток, дослідження та доповнення наявної інформації про відомі пам'ятки. У Харківській області впродовж року оглянуто 92 архітектурні об'єкти. Дослідження проводилися безпосередньо в м. Харкові, м. Люботині, с. Старому Мерчику, м. Богодухові. Розпочато відбір фахівців з архітектурознавства для комплектування робочих бригад для обстежувальних робіт на пам'ятках архітектури. Наприкінці 1946 р. здійснено перший повоєнний виїзд у с. Мерчик (тепер – с. Старий Мерчик) з метою обмірювальних робіт і спостереження за попередніми ремонтно-реставраційними роботами на території садиби Шидловських, які проводив Харківський сільськогосподарський технікум. Після цього група фахівців перемістилась у м. Люботин, де частково була відремонтована садиба Святополк-Мирських (кін. XIX ст.), в якій з 1921 р. розміщувався дитячий будинок-інтернат. Однак грошей не вистачало і через це бригада працювала повільно. На початку 1947 р. сформовано робочу комісію для обстеження Покровського собору в м. Харкові. До комісії увійшли представники обласного відділу у справах православної церкви, музею ім. Г. С. Сковороди, будівельних організацій та головного архітектора м. Харкова. Після обстеження надано рекомендації щодо першочергових робіт на об'єктах архітектури серед яких: Покровський собор, архієрейський будинок, університетська каплиця тощо. Управління погодило визначені роботи, виділивши 40 тис. рублів на попередню консервацію собору та 10 тис. рублів на складання проекту реставрації. У березні 1947 р. робоча комісія продовжила обстеження, вирушивши у відрядження по Харківській області. Загалом планувалось обстежити декілька знакових для районних центрів об'єктів, серед яких: будинок старої пошти в м. Ізюмі (кін. XIX ст.), Цареборисівське городище у с. Червоному Осколі, Бельовська (Українська) фортеця у м. Краснограді, невідома споруда XVI ст. у с. Основянці, а також ряд культурних споруд, які мають історико-архітектурну цінність. Загалом обласна експедиція запланувала обстежити 82 об'єкти, а через брак коштів обстежила лише 59 пам'яток архітектури. Комісія складалась із представників 8 державних та наукових установ [4, арк. 36–37].

У 1946–1947 рр. у Харківській області проведено ряд пам'ятоохоронних заходів з обліковування пам'яток. У 1946 р. виявлено 3 119, взято на облік 23, а внесено до республіканського реєстру 4 пам'ятки. Натомість у 1947 р. виявлено вже 3 361, взято на облік 253, але внесено до республіканського реєстру всього 3 пам'ятки. Харківщина була лідером серед виявлених та облікованих пам'яток [15].

Серед широкого загалу виявлених об'єктів переважно були ті, які пов'язані з подіями Другої світової війни, зокрема: братські могили, індивідуальні поховання тощо. У 1947 р. управління музеїв та охорони пам'ятників провели масштабну перевірку організаційної й практичної роботи з упорядкування об'єктів, присвячених подіям війни та революції. Робота полягала в облаштуванні могил, ремонті пам'яток, висаджуванні квітів, а також подекуди встановленні меморіальних дощок [16]. Однак районні центри неналежно виконували визначені напрями роботи з об'єктами, тому така активна діяльність була зосереджена переважно в обласних центрах [15, арк. 21].

Так відбувалося і на території Харківської області. За повідомленням краєзнавців, кількість братських могил сягала понад 1 тис., хоча до обліку увійшли не всі одиночні могили у дворах, на городах і в садках місцевих жителів, на узбіччях доріг. За неофіційними підрахунками, в них були поховані понад 207 тис. осіб, хоча до цього обрахунку не увійшли ті, хто зникли безвісти, більшість імен яких так і залишилась не встановленою [12].

Паралельно у 1947 р. Комітет у справах архітектури при Раді міністрів СРСР спеціально схвалив «Типові проекти братських могил воїнів Радянської Армії і Військово-Морського Флоту та партизан Великої Вітчизняної війни», які і були рекомендовані для вшанування пам'яті загиблих на фронтах війни. Типові проекти розроблялись упродовж майже 2-х років відповідно до постанови РНК СРСР від 18 лютого 1946 р. «Про благоустрій могил воїнів Радянської армії і партизан, полеглих в боях у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., і нагляд за їх станом» [2, с. 80]. Проекти були відібрані з тих, що виконані Інститутом суспільних і промислових споруд Академії архітектури СРСР і подані на конкурс. Пропонувалися невеликі курганні насипи, які увінчують муровані пірамідальні споруди з зіркою вгорі або на лицьовій стороні, а також обеліски на східчастих підмурівках з бронзовою зіркою вгорі, чавунним вінком та меморіальною дошкою біля підніжжя. Якщо аналізувати пам'ятники першого повоєнного покоління (кінець 1940-х рр.), то виявиться, що вони й набули поширення того часу. Оскільки більшість цих об'єктів були замінені, інформація про них переважно збереглася у вигляді описів та світлин. Найбільш значні монументи масових братських поховань на місці великих битв обкладали не лише дерном, а й мармуровими плитами, кам'яні обеліски зводили на стилобатах. За інформацією з облікових карток військових поховань головним типом меморіалів стала «могила Невідомому солдату» [13, с. 10–12].

Враховуючи тенденції стосовно організації діяльності державних структур та набуття чинності перших повоєнних законодавчих актів, проводяться перші заходи, які стосувалися відбудови та реставрації об'єктів культурної спадщини. Серед таких об'єктів варто згадати першу відновлену архітектурну споруду м. Харкова, якою є будинок Земельного банку кінця XIX ст. [9, с. 264]. Пізніше почали розробляти проекти відновлення ряду знакових з архітектурної точки зору об'єктів міста, таких як: будівля Державного банку (кінець XIX ст.), готель «Харків» (1930-ті рр.), будівля «Держпром» (1928 р.) та ін.

Важливе значення в подальшій розбудові пам'яткоохоронної системи стала постанова РМ СРСР від 14 жовтня 1948 р. № 3898 «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури». Постанова затверджувала відповідне положення, яке регламентувало функціональні обов'язки державних органів (союзних, республіканських та місцевих), та встановлювала єдиний порядок обліку, реєстрації, використання та охорони об'єктів культурної спадщини. Рада міністрів УРСР у відповідь на ухвалені загальносоюзні документи від 30 грудня 1948 р. ухвалює аналогічну постанову та положення [18, арк. 48].

У 1949–1950 рр. розроблено інструкцію про порядок обліку, реєстрації, реставрації пам'яток мистецтва, архітектури, археології та історії [19, с. 121]. Завдяки цій інструкції встановлено ставки орендної плати за користування архітектурними об'єктами, які мали статус пам'ятки [20]. Так, у січні 1951 р. під керівництвом обласного відділу у справах архітектури проведено відрядження у с. Старий Мерчик, зокрема для візуального огляду та підписання охоронної документації. Був оглянутий комплекс

об'єктів, які входили до палацово-паркового комплексу садиби Шидловських: головний будинок, два флігелі, амбар, колодязь та будівля колишньої церкви. Підписано висновок про необхідність заходів реставрації комплексу, крім церковної споруди, оскільки там містився сільський магазин. 1 лютого 1952 р. у м. Харкові комісія провела інвентаризацію та підписання акта про прийняття будівлі дзвіниці Успенського собору, оскільки будівля була в оренді Міністерства зв'язку, яке після закінчення орендного договору зобов'язувалося передати будівлю Управлінню у справах архітектури. У березні того самого року обласний відділ у справах архітектури отримує лист від РМ УРСР з рекомендацією внести до переліку пам'яток архітектури дзвіницю собору [5, арк. 5–6, 21].

Впродовж лютого 1952 р. обласний відділ у справах архітектури завершив складання списку з пам'яток архітектури м. Харкова, який відправив до академії архітектури УРСР на погодження (лист 16/II-52 № 137–12). У список усього увійшло 19 об'єктів.

На початку 1950-х рр. у Державному реєстрі зафіксовано понад 47 тис. пам'яток за видами: археологія, історія, мистецтво [11, с. 76]. Активізація роботи з об'єктами, яка в результаті мала надати таким статус пам'ятки, була характерною на території всіх областей України, зокрема і на Харківщині.

Водночас в українській державі починаються гострі політичні процеси, які вплинули на формування системи центральних органів влади та управління. У 1953 р. збереження пам'яток історії, археології та мистецтва покладено на Міністерство культури УРСР, пам'яток архітектури – на Держбуд УРСР. У Харкові згідно з рішенням сесії Харківської обласної ради депутатів трудящих від 10 червня 1953 р. створено перше управління культури. До його складу увійшли на правах відділів раніше існуючі самостійні відділи: відділ культурно-освітніх установ та відділ у справах мистецтв; управління поліграфії, видавництва та книготоргівлі, кінофікації; комітет з радіомовлення [14, с. 477]. Однак вирішення сукупності питань, які стосуються виявлення охорони пам'яток архітектури, також покладалось на новий та єдиний профільний державний орган влади.

Висновки. Отже, аналіз історії формування пам'яткоохоронної діяльності свідчить про те, що в сучасній історіографічній традиції відсутні праці з історії розбудови системи охорони пам'яток на території Харківщини в окреслений період.

Повоєнне відродження та розвиток системи державного управління в Україні вплинуло на формування нової суспільної атмосфери. Становлення пам'яткоохоронної діяльності на території Харківщини дає можливість виділити досягнення того часу, які стосувались виявлення, обліку, реєстрації, реставрації та наукового дослідження пам'яток. Напрацьовувався практичний досвід у роботі з різними типами пам'яток, а також у взаємодії різних профільних установ, окреслювались функціональні обов'язки кожного з них.

Загалом означений хронологічний період охарактеризував перший повоєнний етап становлення пам'яткоохоронної діяльності, який складається з декількох аспектів, найважливіші серед них: повоєнне відновлення системи охорони культурної спадщини, формування державної вертикалі влади та уповноважених органів з питань охорони пам'яток історії та культури, становлення нормативно-правового підґрунтя для збереження об'єктів культурної спадщини.

Вивчення окремих явищ, які стосуються динаміки формування пам'яткоохоронної справи в повоєнний період, важливе в контексті визначення помилок і здобутків фахівців окресленого періоду, зокрема для створення єдиного дослідження з історичного пам'яткознавства, а також для подальшої послідовної реалізації новітніх заходів щодо вдосконалення українського пам'яткоохоронного законодавства.

REFERENCES

1. *Akulenko, V. I.* (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini (1917–1990)* [Protection of cultural monuments in Ukraine (1917–1990)]. Kyiv: Vyshcha shkola, 274 p. (in Ukrainian).
2. *Denysenko, H. H.* (2011). *Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhenia kulturnoi spadshchyny* [Military history of Ukraine in the context of research and preservation of cultural heritage]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 289 p. (in Ukrainian).

3. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of the Kharkiv Region]. F. 5696. In. 1. C. 14. 5 p. (in Ukrainian).
4. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of the Kharkiv Region]. F. 5696. In. 1. C. 34. 38 p. (in Russian).
5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of the Kharkiv Region]. F. 5696. In. 1. C. 118. 86 p. (in Russian).
6. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine] (2010). Kyiv: Naukova dumka, T. 7, 728 p. (in Ukrainian).
7. *Ignatkin, I. A.* (1990). Okhrana pamyatnikov istorii i kulturi [Protection of monuments of history and culture]. Kyiv: Vyshcha shkola, 223 p. (in Russian).
8. Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy: problemy doslidzhennia i zberezhennia [Historical and cultural heritage of Ukraine: problems of research and preservation] (1998). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 399 p. (in Ukrainian).
9. *Likholiiov, Ya. V.* (2019). Kharkivskiy zemelnyi bank (kin. XIX stolittia) – persha vidnovlena pamiatka povoiennoho mista Kharkova (1948–53 rr.): istoryko-arkhitekturny aspekt [The Kharkiv Land Bank (end of the 19th century) is the first restored monument of the post-war city of Kharkiv (1948–53): historical and architectural aspect]. *Khrystyianska sakralna tradytsiia: Vira, Dukhovnist, Mystetstvo: zbirnyk materialiv X. mizhnarodnoi konferentsii*. Lviv: LPBA PTsU, 263–267 (in Ukrainian).
10. *Likholiiov, Ya. V.* (2022). Vidnovlennia pamiatkookhoronnoi diialnosti na Kharkivshchyni (1945–66 rr.) [Restoration of monument preservation activities in Kharkiv region (1945–66)]. *Informatsiini tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnolohiia, osvita, zdorovia: tezy dopovidei XXX mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii MicroCAD-2022*. Kharkiv: NTU «KhPI», 1107 p. (in Ukrainian).
11. Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka. Kyiv [Monument studies in Ukraine: theory and practice] (2007). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 336 p. (in Ukrainian).
12. *Paramonov, A.* (2013). Bratskie mogili Kharkovskoi oblasti [Mass graves of Kharkiv region]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/694-andrei-paramonov-bratskye-mohylykharkovskoy-oblasty> (in Russian).
13. *Peresolkova, Ya., Markhaichuk, N.* (2018). Pamiatnyky na bratskykh mohylakh yak vizualizatsiia kolektyvnoi pamiaty pro Druhu svitovu viinu (na prykladi skulptur na bratskykh mohylakh Kharkivshchyny II pol. XX st.) [Monuments on mass graves as a visualization of the collective memory of the Second World War (on the example of sculptures on mass graves of the Kharkiv region of the 2nd half of the 20th century)]. 14. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 160 p. (in Ukrainian).
14. Putivnyk Derzhavnogo arkhivu Kharkivskoi oblasti (rukopys) [Guidebook of the State Archive of the Kharkiv region (manuscript)] (2008). Kharkiv, 1022 p. (in Ukrainian).
15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady [Central State Archive of Higher Authorities and Administration]. F. R. 4762. In. 1. C. 164. P. 18–21. (in Ukrainian).
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady [Central State Archive of Higher Authorities and Administration]. F. R. 4762. In. 1. C. 156. P. 23. (in Ukrainian).
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady [Central State Archive of Higher Authorities and Administration]. F. R. 2. In. 7. C. 2221. P. 103. (in Ukrainian).
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady [Central State Archive of Higher Authorities and Administration]. F. R. 2. In. 7. C. 7247. P. 48–64. (in Ukrainian).
19. Zakonodavstvo pro pamiatnyky istorii ta kultury (Zbirnyk normatyvnykh aktiv) [Legislation on monuments of history and culture (Collection of normative acts)] (1970). Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 464 p. (in Ukrainian).
20. Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzen robotnycho-selianskoho uriadu Ukrainy [Collection of legalizations and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine]. 1949, № 15, st. 56 (in Ukrainian).

Received 13.08.2023

Received in revised form 02.10.2023

Accepted 05.10.2023